

ლავრენტი ჯანიაშვილი

სასაზღვრო რეგიონის სამეურნეო ყოფა – წარსული და დღევანდელი (მთის რაჭა)

საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ ყოფილი მოკავშირე რესპუბლიკები, და მათ შორის საქართველოც, ძირფესვიანად შეცვლილი რეალობის წინაშე დადგნენ. ქვეყანა მძიმე სოციალურ-ეკონომიკურ ტრანზიციულ პროცესებსა და დამოუკიდებლობის აღდგენას მოუმზადებელი შეხვდა. კრიზისული ვითარება შეიქმნა ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროში. მწვავე პოლიტიკური, სოციალური, ეკონომიკური ვითარების შექმნაში გადამწყვეტი როლი შეასრულა საქართველოს სასაზღვრო პროვინციებში აფხაზეთსა და სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქში მომხდარმა კონფლიქტებმა,, რომელშიც იმთავითვე აქტიურად იყო ჩართული სსრკ-ს სამართალმემკვიდრე რუსეთი. რფ უშუალოდ მონაწილეობდა 1990-1992 წლებში - სამხრეთ ოსეთში, 1992-1993 წლებში კი აფხაზეთში განვითარებულ საომარ მოქმედებებში, ხოლო 2008 წლის საომარი კამპანიის შემდეგ ღიად დაამყარა კონტროლი მის მოსაზღვრედ მდებარე საქართველოს ამ რეგიონებზე. (ლოლაძე 2021: 52; ჯანიაშვილი 2020: 122-129). სოციოლოგიური გამოკითხვის მიხედვით, შექმნილ ვითარებაში, საქართველოსა და რუსეთს შორის კეთილმეზობლურ ურთიერთობებს, ყველაზე მეტად, ხელს უშლის აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთის ოკუპაცია (60%), მოსკოვის განზრახვა, საქართველო თავისი გავლენის სფეროში დააბრუნოს (30%), საქართველოს ევროპული და ევრო-ატლანტიკური ინტეგრაციის პოლიტიკა (22%), პასუხისმგებელი პირები რუსეთის ხელისუფლებაში (18%) და პასუხისმგებელი პირები საქართველოს ხელისუფლებაში (10%) (ხომტარია და სხვ 2021: 37). ამდენად, საქართველოს მოსახლეობა მძაფრად გრძნობს რუსეთიდან მომდინარე საფრთხეებს. განსაკუთრებით მძაფრია

დაუცველობის გრძნობა საქართველო-რუსეთის სასაზღვრო ზოლზე მდებარე ქართული რეგიონების მოსახლეობაში. იმავდროულად კი საქართველოს ყველაზე გრძელი სახმელეთო საზღვარი, 894 კმ, სწორედ რუსეთთან აქვს (ინტერპრესნიუსი 2012).

გასული საუკუნის 90-იან წლებში დაწყებული ინტენსიური გლობალიზაციის პირობებში, კაპიტალისა და ინფორმაციის შეუფერხებელი ნაკადების სამყაროში, მკვლევარების ნაწილი საზღვრების არსებობას წარსული მსოფლიო წესრიგის დანატოვარ, შეუთავსებელ მემკვიდრეობად მიიჩნევდა და მათი როლის შემცირებას ან გაქრობასაც კი პროგნოზირებდა (ლოლაძე 2022: 63). ეს მოსაზრება ნაწილობრივ ასახავს დასავლურ სამყაროში შექმნილ მოლოდინს, თუმცა პოსტსაბჭოურ სივრცეში მოვლენები სრულიად საპირისპირო სცენარით განვითარდა. რუსეთის ფედერაციამ დაიწყო აქტიური ქმედებები რათა ყოფილი მოკავშირე რესპუბლიკები გავლენის სფეროში მოექცია, ან მათ ხარჯზე საკუთარი ტერიტორია გაეფართოებინა. ამ მხრივ განსაკუთრებით სავალალო მდგომარეობაში აღმოჩნდა საქართველო. 2000 წლიდან რფ-მ საქართველოსთან საზღვრი ჩაკეტა და ცალმხრივად დააწესა სავიზო რეჟიმი, რითაც მთლიანად შეიცვალა მანამდე არსებული სამეურნეო-ეკონომიკური ორიენტირი. 2008 წლის აგვისტოში კი რუსული არმია თავს დაესხა საქართველოს და ქვეყნის ტერიტორიის 20%-ის ოკუპაცია განახორციელა. შექმნილი ვითარება საკმაოდ მწვავედ აისახა იმ საზღვრისპირა რეგიონებზე, რომლებიც უღელტეხილებით უკავშირდებოდნენ ჩრდილო კავკასიას, რადგან საზღვრის ორივე მხარეს მცხოვრებ მოსახლეობას საუკუნეების მანძილზე ჰქონდა სხვადასხვა ტიპის და მათ შორის, სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა ერთმანეთთან. სწორედ ასეთ რეგიონს წარმოადგენს მთის რაჭა, დღევანდელი ონის მუნიციპალიტეტი, რომელსაც ისტორიულად ჩამოყალიბებული საკომინიკაციო ქსელი გააჩნდა ერთის მხრივ საქართველოს სხვა კუთხეებთან, მეორე მხრივ კი

ჩრდილოეთ კავკასიასთან – ჩრდილო ოსეთსა და ყაბარდოსთან (ბერაძე 1983: 42-43). რაჭა-ლეჩხუმი მეზობელ მხარეებს უკავშირდებოდა ოსეთის გზით და მამისონის გადასასვლელით, ასევე ბილიკებით გველისთავზე, კაციწვერაზე, კონჩხის მათაზე და ა.შ. (ბრეგაძე 1969: 205)

მთის რაჭველები (სოფ. ლები ჭიორა, გლოლა) ძველთაგანვე დასაქმებული იყვნენ მინათმოქმედებითა და მესაქონლეობით, როგორც ბატონიშვილი ვახუშტი წერს „რაჭა ფრიად მაგარი მთითა, კლდითა ჯრამითა, ხევითა და ტყითა, შეუვალი გარე მტრისაგან. ჰავით არს კეთილმშვენიერი, ზაფხულს გრილი, ზამთარ თბილი და უქარო, მოსავლიანი, თვინიერ ბრინჯ-ბამბისა ნაყოფიერებს ყოველი მარცვალნი, ვენახნი, ხილნი, მტილოვანნი ყოველნი. პირუტყვნი აქლემს გარდა. ყოველნი, და რა მრავლად. ცხოვარი უდუმო, ღორი – სიცოცხლე მათი“ (ბაგრატიონი 1973: 770).

რაჭაში მინათმოქმედებისა და მესაქონლეობის სიმბიოზში დარგის პროპორცია, ისევე როგორც დანარჩენ საქართველოში იცვლებოდა ზღვის დონიდან მდებარეობის მიხედვით. შესაბამისად, მთიან ზოლში (ლები, ჭიორა, გლოლა და ა.შ.) წამყვანი ადგილი მსხვილფეხა მესაქონლეობას ეჭირა თუმცა მისდევდნენ მინათმოქმედებასაც, რასაც მდიდარი ემპირიული მასალის გარდა ტარდიციული დღეობების ანალიზიც აჩვენებს (გარდაფხაძე-ქიქოძე 1995; რუხაძე 2021: 101-103).

გასული საუკუნის 30 წლებამდე (კოლექტივიზაციამდე) რაჭაში მიწა იხვნებოდა ხის უბრალო სახვნელით, ერთი ან ორი ულელი ხარით. იქ სადაც ხარი არ უდგებოდა სავარგულებს თოხით ამუშავებდნენ (მაკალათია 1987: 42). დასახლებიდან ძალიან დაშორებული და მცირე ზომის სავარგულებიც კი ბოლომდე იყო ათვისებული, რადგანაც რეგიონი მცირემინიანობით გამოირჩეოდა. სახნავ მიწებს ყოფდნენ ‘შინა ყანებად’ ანუ სოფლის ახლო მდებარე ნაფუძარებად//ნაფუზვარებად და გარე ყანებად (სახნავად) რომლებიც ხშირად ციცაბო ფერდებზე იყო

განთავსებული და ნაფუძართან შედარებით იაფად ფასობდა (მაკალათია 1987:42). ისტორიულად ჩამოყალიბდა მიწის დასამუშავებელი გამორჩეული იარაღები: „სახვნელი“ მეტად დანინაურებული და მოსახერხებელი ფარფლიანი ქუსლით და „წენენა“ წინმავალათი, რომლებიც უძველეს სახვნელთა მარტივი კონსტრუქციის ფარგლებში იმავე ფუნქციას ასრულებდნენ, რასაც რთული სახვნელი იარაღი გუთანი თავისი ფამფალაკით და ფრთით. როგორც გ. ჩიტაია აღნიშნავდა რაჭული სახვნელი თავისი ოვალური (ფარფლიანი) ქუსლით რამდენიმე საუკუნით უსწრებდა ევროპული გუთნის შედარებით ახალ შენაძენს – ოვალურ ფრთას. რაჭული სახვნელი მთის გუთანი იყო, რომელიც სპეციფიკურ სამეურნეო პირობებსა და ფერდობის ნიადაგებს შეესაბამებოდა (ჩიტაია 1997: 118). ადგილობრივმა ეკოსამეურნეო თავისებურებებმა განაპირობა სამინათმოქმედო შრომის იარაღების ლოკალური ვარიაციების მრავალფეროვნება. რაჭაში დამონმებულია თოხების საინტერესო სახეობები (ცქვიტიანი თოხი, მხრებდაშვებული თოხი, თოხწერაქვი და ა.შ.) (ბრეგვაძე 1969: 69-83).

სამუშაო იარაღების დასამზადებლად ნედლეულიც ადგილობრივი ჰქონდათ. აღსანიშნავია, რომ ხის, ქვისა და სხვა ნედლეულის გარდა, რაჭაში რკინის გამოდნობასაც მისდევდნენ. რკინის შემცველი მადნის ნურვით განთქმული ყოფილა სოფ. წედისი. წედური რკინა როგორც ადგილობრივი, შინაური ლითონი უცხოურზე (მაგ რუსულზე) უკეთესად იყო მიჩნეული „შინაური რკინა მოქნილი და მიმყოლია, დაცდილი გავექვს დულილში, განწევასა და კვერში. გარეული რკინის ავი და კარგი არ ვიცით, ჩვენ გემოზე ვერ ვიმორჩილებთ, გვიჭირს მისთვის ზნისცვლა, ჩვენ წესს არ ეგუება“ (რეხვიაშვილი 1964: 178). რაჭაში დამზადებული რკინის სამინათმოქმედო იარაღები, საქართველოს კუთხეებს გარდა, ჩრდ. კავკასიაშიც გაჰქონდათ (ბრეგვაძე 1969: 205)

სახნავ-სათესებს და საძოვრებს ყოველ სამ წელიწადში

უცვლიდნენ ადგილს (დვალაძე 2017:78). თესდნენ დოლა პურს, ხულუგოს (უნვერო), დიკას, მახას, ზანდურს ასევე ქვავს, ფეტვის, ქერს და სიმინდს. საქართველოში ცნობილი ხორბლის სახეობებიდან რაჭაში დადასტურებულიან 9 სახეობა (ბრეგვაძე 1969: 21). აქ მთის კლიმატის გამო ნაკლებად მისდევდნენ მებაღეობასა და მებოსტნეობას. საკვებად უხვად გამოიყენებდნენ ტყის მცენარეულობას (დვალაძე 2017: 81). ზაფხულზე იწყებოდა პურეულის მომკა და კალოების მომზადება. კალოებს თოხით ასუფთავებდნენ და ბალახი რომ არ დარჩენილიყო, წუნწახს, თხიერ ნაკელს, მოასხამდნენ. სექტემბრის დასწყისში მთიდან ხარებს ჩამორეკავდნენ და პურეული კალოზე მიჰქონდათ გასალენად. როდესაც კალოობას მორჩებოდნენ შემდეგ უკვე სიმინდის აღებას იწყებდნენ (დვალაძე 2017: 44-45; რუხაძე 2021: 99). გასული საუკუნის 20-იანი წლებისათვის დაიწყო კარტოფილის კულტურის გავრცელება რომელმაც დიდი პოპულარობა მოიპოვა და გასულ საუკუნეში სოფლის მეურნეობაში კარტოფილმა წამყვანი ადგილი დაიჭირა (მაკალათია 1987:43).

ხსენებულის მიუხედავად მთის რაჭისათვის სოფლის ნაწარმი, განსაკუთრებით მარცვლეული კულტურები საკმარისი არ იყო, ამიტომ ოჯახის გამოსაკვებად სიმინდს დიგორელი ოსებისაგან ყიდულობდნენ და მამისონის უღეტეხილით შემოჰქონდათ (ბრეგვაძე 1969: 206).

ზემო რაჭაში მეურნეობის მეორე მნიშვნელოვანი დარგი იყო მსხვილფეხა მესაქონლეობა. პირუტყვის მოვლა-პატრონობა მთასა და დაბლობებზე მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდა. თუ მთისწინეთსა და დაბლობში მსხვილფეხა პირუტყვის მწყემსვა მთელი წლის განმავლობაში გრძელდებოდა, მაღალმთიან რაიონებში პირიქით წელიწადში თითქმის 7 თვე პირუტყვი ბაგურ კვებაზე იმყოფებოდა. აქედან გამომდინარეობდა განსხვავება საკვების დამზადებაში, მწყემსების დაქირავებასა და მოვლა-პატრონობაში. მთის თემებში მწყემსს ქირაობდნენ მხოლოდ ზაფხულობით, ხოლო დაბლობებში მთელი წლის მანძილზე.

სათიბები სათემო საკუთებას წარმოადგენდა, ამიტომ იყო, რომ საერთოდ, კავკასიელ ტომებში თიბვის დასაწყისი გარკვეულ წესს ექვემდებარებოდა (ანონიმი ავტორი). რაჭველები სათიბებს დიდ მნიშვნელობას, ანიჭებდნენ, რადგან ზამთარში საქონლის გამოკვება მთლიანად ამაზე იყო დამოკიდებული. თივას ძნებად დგამდნენ, სარებზე რათა ურემზე ადვილად შეეგორებინათ. ხანგრძლივი და მკაცრი ზამთრის და ზამთრის საძოვრების უქონლობის გამო, ვერც სათიბები აკმაყოფილებდა ბოლომდე სოფლის მაცხოვრებლებს, რასაც მთის რელიეფის გამო მათი ძნელსადგომლობაც ემატებოდა. რაჭველები საქონელს დიგორელ ოსებთან და ბალყარეთში ყიდულობდნენ. ბალყარელებიდან მხოლოდ საქონელსა და შალს თუ გადმოიტანდნენ ხოლმე, რადგანაც ფასის მთაზე ურმით მარცვლეულის გადმოდატანა შეუძლებელი იყო (ბრეგაძე, 1969: 206). ამ ტიპის ურთიერთობას ჩვენი საველე მასალაც ადასტურებს:

ღერას ვეძახით ერთი დიდი მინდორია და ზაფხულში თურმე მიდიოდნენ, საქონელს აძოვებდნენ და ზამთარში სახლში იყვნენ, ბაგებზე ებათ საქონელი. და ჩვენც, თურმე, ჩვენს ოჯახს გვექონია პატარა ბინა, სხვებიც ყოფილან სოფლის ხალხი. მამამთილი იტყოდა კი, მეც დავდიოდი და ვყურობდიო საქონელსო, ბეთხოშვილები იყვნენ, ჩვენ ბიჭაშვილები და იმათა ჰყოლიათ სოფიო, გოგო, და ამ ჩემი მეუღლეს ბიძაშვილი ყოლია მიქელა. ამ გოგოს და ბიჭს შეუყვარებიათ ერთმანეთი და ჩუმ-ჩუმად ხვდებოდნენ ერთმანეთს. სოფელში ვილაც გარდაცვლილა და იმ დღეს უფროსები წამოსულან, ახალგაზრდები დაუტოვებიათ, ღამე უქეიფიათ და აღარ მისულან საძოვრების ბინაზე, იმ ღამეს სოფიო და მიქელა ბიძია შეხვედრიან ერთმანეთს და ბიძაჩვენს ფეჩი ჰქონია დანთებული და სანამ ესენი ლაპარაკობდნენ ეტყობა გადმოვარდა რალაც ნაკვერჩხალი და წაეკიდა ცეცხლი სადგომს. ეს ბიჭი მობრუნდა უკან თურმე და დახვდა

ყველაფერი დამწვარი. მამა ჰყოლია ძალიან მკაცრი კაცი, მომკლავსო უფიქრია და ამდგარა და მამისონით გადასულა ოსებში იქ დავდგები მოსამსახურედო. ნახეს პატრონებმა აღარაფერი არ გადარჩა ხანძარს, დაუნყეს ძებნა, ოლონდ არ იყოს დამწვარიო, ძებნეს, მაგრამ სადღაა ბიჭი. გავიდა წლები, ეს ბიჭი ოსებში რო გადასულა იქ მდიდარ ოსს მოსამსახურედ დადგომია და ძალიან მცირე გასამრჯელოს აძლევდა თურმე. სულ შიშველ-ტიტველი დადიოდა თურმე და აგროვებდა ფულს, რომ დაბრუნებულიყო. მთელი გვარი და ბიძაშვილობა კი აქ ეძებდა. ორი წლის მანძილზე დაუდგეს სუფრა, შენდობა უთხრეს, იგლიჯებოდა სანყალი მისი დედა. აღდგომა დღე იყო თურმე რომელიღაც წელს, რაც ფული უგროვებია ამ ბიჭს უყიდია ორი კარგი ხარი წითელი ერთნაირი მოზვრები, გადაუგდია საბელი და აღდგომისთვის მოსულა, სახალხოს ვეძახით თავშეყრის ადგილს სოფელში და მოსულა იქა, უთქვიათ ამ სახალხოზე ვინ მოდის ნეტავ, რა დროს ყიდვა-გაყიდვააო, საერთოდ ოსებს გადმოყავდათ თურმე საქონელი გასაყიდად, შეიქმნა თურმე დიდი წივილ-კივილი, რომ იცნეს ეს ბიჭი. დედამისი დაწვება თურმე, დაეცემა, წამოხტება მირბის, შემოეხვია თავის ბიჭს, და ყვებოდა ბიძაჩემი კი გაიხარა ოჯახმა, მაგრამ ჩემი სოფიო გათხოვილი დამიხვდაო და ჩემს ცხოვრებას აზრი აღარ ჰქონდაო (სოფ. გლოლა, გულნაზ ბიჭაშვილი, 82 წლის).

რაჭველები ენეოდნენ ფეხზე საქონლით ვაჭრობას, ზამთრის მოახლოებისას ჰყიდდნენ იალალზე ნასუქ პირუტყვს, რომლის შენახვაც ზამთარში საკვების სიმცირის გამო, ძნელი იყო. გაზაფხულზე კი ამ ფულით კვლავ საქონელს ყიდულობდნენ. გავრცელებული იყო ბალყარელების საქონლის ჯოგების ონის ბაზარზე გასაყიდად ჩამოყვანა. ამ მხრივ განსაკუთრებით განთქმული ღებელები ყოფილან. ღებელები ხშირად გადადიოდნენ სამუშაოდ ჩრდილო კავკასიაში, მისდევდნენ იქ

ფიზიკურ შრომას და ვაჭრობას. მათ რაჭველებში ჩრდილო კავკასიელების ენა ყველაზე კარგად იცოდნენ. შემოდგომით, ჭირნახულის დაბინავებისთანავე მიდიოდნენ სამუშაოდ. სეზონის განმავლობაში დაგროვილი ფულით და საქონლით გაზაფხულზე უკან ბრუნდებოდნენ. ს. მაკალათია აღნიშნავას, რომ ეკონომიკური თვალსაზრისით მთის რაჭა ჩრდილოეთზე საკმაოდ დამოკიდებული იყო. იქედან გადმოჰქონდათ ჭირნახული და გადმოჰყავდათ საქონელი, ისე რომ ზოგი მცირემიწიანი ოჯახი მთლიანად იმ სახსრით არსებობდა, რომელსაც ჩრდილოეთით სამუშაოდ წასული მამაკაცი აწვდიდა (მაკალათია 1987: 47). სამეცნირო ლიტერატურაზე და ეთნოგრაფიული მასალებზე დაყრდნობით ლ. ფრუიძემ გაარკვია, რომ რაჭაში სასაქონლო დანიშნულება ჰქონდა მევენახეობის პროდუქტებსაც, კერძოდ ღვინოს. რაჭის ვენახიანი ზონის მაცხოვრებლები ძველთაგანვე ცვლიდნენ. ამ პროდუქციას სააღებშიცემო დანიშნულება ჰქონდა როგორც მეზობელ ქართულ კუთხეებთან (განსაკუთრებით სვანეთთან), ასევე ჩრდილო კავკასიასთან (ფრუიძე 1974: 243-244).

ჩრდილოკავკასიელებთან ურთიერთობის დასარეგულირებლად ზემო რაჭის მაცხოვრებლები ბავშვების გაძიძავებას მიმართავდნენ. მოზარდ ვაჟებს ხშირად უშვებდნენ ხოლმე ოსეთში ან ყაბარდოში. ყმანვილი ენას სწავლობდა, ახალ გარემოში ურთიერთობას ამყარებდა, მეგობრებს შეიძენდა, ხელობას სწავლობდა და შემდეგ საკუთარ თემსა და კავკასიის კონკრეტულ დასახლებასთან ერთგვარი შუამავლის როლს თამაშობდა. ჩრდილოკავკასიელები დღეობებზე გადმოდიოდნენ ხოლმე საკუთარ „კერძებთან“ (კერძი-მეგობრის//ძმადმაფიცის რაჭული შესატყვისი). სოფ. ჭიორას მკვიდრი ხანდაზმული მამაკაცი გვიამბობს:

„ერთმანეთში კერძები ჰყავდათ, თუ გაიგებდა რომ გარდაიცვალა თავისი კერძი, გადმოდიოდა პურმარილით. ნანადირევიც შეიძლებოდა გადმოეტანათ. ასეთი ამბავიც

არსებობს, ცხოვრობდა ერთი კაცი სამი წელი ჭიორაში, ჭიორელობდა, ეხმარებოდა ვისთანაც იყო ოჯახში, რაღაც ნივთებს აკეთებდა ხისგან. ოსეთში დააშავა რაღაცა ალბათ მეზობელს ერხუბა, ან მკვლელობა იყო, სადაც დიდი თოვლი იცისო იქ გაუშვით ისწავლოს ჭკუაო, მიუსაჯეს პატიმრობა, სამი წელი გაუვიდა ვადა. ცოლ-შვილიანი იყო თურმე, მაგრამ აქაური ცოლ-შვილი წაიყვანა და წავიდა. მერე ის პირველი ცოლი გაექცა თურმე. რო წავიდა თურმე რაც აქ სამი წელი შრომობდა ყველაფერი დატოვა. ერთი შემთხვევა იყო ეგეთი მეტი არა. ბავშვებსაც აძიძავებდნენ. ბაბუაჩემი იქ გაიზარდა, წავიდა 11 წლის და გადმოვიდა 22 წლის, გაზარდეს, ძიძა ყავდა იქით. იქიდან არავინ გადმოსულა ბავშვი. აქ ჭირდა ცხოვრება, სამუშაო იყო იქით, ხელობა იცოდნენ, გადადიოდნენ იქით სამუშაოდ. ოჯახში დადგებოდა ერთი წელი, ორი წელი და გაიზრდებოდა იქა. 12 წლის ბავშვს უშვებდნენ იქით რომ ცხვარს გადევნებოდნენ, ცხვარი, საქონელი ყავთ იქა. მწყემსად მიჰყავდათ. ნათელ—მირონობა ჰქონდათ თუ ქრისტიანი იყო. ოსი ქალი გაზრდიდა შვილივით და ბაბუაჩემი იძახდა დედას და მამას ვეძახოდით. მეორე ბაბუა მყავდა ექიმბაში იყო, პატარა რომ ყოფილა, მწყემსი რომ იყო ხელი გადაეჭრა თურმე ოსმა უთხრა თურმე ნუ გეშინია შვილოო, რაღაცა წამისვა და მესამე დღეს აღარ მქონდა ნაჭრილობევიო. ამ კაცმა მერე მასწავლა ეგ წამალიო, ორი წამოზრდილი საქონელი ეკუთვნოდა თურმე და 15 ცხვარი, მაგრამ 7 წელი კიდევ დარჩა იქ რომ ეს ექიმბაშობა ესწავლა.

ხალხური გადმოცემები გვამცნობენ, რომ იყო სისხლიანი დაპირისპირებაც, რის გამოც ხშირად მეზობელი სოფლები ერთიანდებოდნენ და ერთობლივი ძალით ებრძოდნენ ჩრდილო კავკასიელებს. ჩრდილო კავკასიასთან სავაჭროდ წასულ რაჭველებს გამკლავება შინაურ მძარცველებთანაც

უხდებოდათ, რადგან საშოვრიდან დაბრუნებული პირი საუკეთესო საკბილოდ ითვლებოდა. გადმოცემამ შემოინახა სვანი ყაჩაღის, ჯამათას სახელი. იგი თავის თანამზრახველებთან ერთად ძარცვავედა ბალყარეთში სავაჭროდ მიმავალ რაჭველებს (მეტრველი 2013:1 33-134). არც მამისონის გადმოსული ოსი მოთარეშეები ასვენებდნენ რაჭველებს. მათი მარბიელი ლაშქრობები დღემდეა შემორჩენილი მეხსიერებაში.

სოფ. ლები ახლოს არის ყაბარდოსთან, ოსეთთან, სვანეთთან, იყო აქ გადმოსასვლელები. თავდასხმებიც ყოფილა ადრე. ოსები გადმოდიოდნენ, ყაბარდოელები იმდენად არ ანუხებდნენ აქაურებს, როგორც ოსები. საქონელს წაიყვანდნენ, ოჯახებს ააფორიაქებდნენ, ნადავლს წაიყვანდნენ, ძველად, გეუბნებით ადრე. აქეთ ახლოს ოსური სოფლებია ჟღელე ქვია, აგერ არის გადმოსავალი პერევალიდან, ერთი დღე დაჭირდება გადასვლას, ცხენით უფრო მალე, მაგრამ რთული სავალი იქნება ცხენით, ვერ გადახვალ. ისინი მოდიოდნენ ფეხით. ერთხელ ოსები გადმოვიდნენ, დეესხნენ თავს, იმათ ეგონათ არავინ იქნებოდა აქ კაცები, მთებში ეგონათ სათიბად წასული, მაგრამ რომ გადმოვიდნენ დახვდნენ სულ ახალგაზრდა კაცები, შეიპყრეს ეს ოსები და დაუძახეს სოფლის უფროსს, ბევრნი ყოფილან. სოფლის უფროსს უთქვია, სოფელს ცოდვა არ დაადვათო, დააჭერით სულ ყველას ყურები და გაუშვითო. მართლაც დააჭრეს ყურები და აგერ სკოლა რომ არის დაუმარხავთ იქ. ჟღელედან იყვნენ ეს ოსები. .. შეესივნენ სოფელს, მაგრამ მარტო ყურები დატოვეს და წავიდნენ, ვერაფერი ვერ წაიღეს. ყაბარდოელებთან უფრო ძვირად იყო ასეთი ამბები (სოფ. ლები, მიხეილ ლობჟანიძე).

ამრიგად, მთის რაჭის მოსახლეობა საკმაოდ მძიმე პირობებში ცხოვრობდა. სამეურნეო რესურსების სიმწირე

განაპირობებდა აქაური მოსახლეობის მიდრეკილებას ხელოსნობისა და შრომითი მიგრაციებისაკენ. ამ მხრივ მთის რაჭა საქართველოში გამორჩეული იყო. როგორც ს. მაკალათია აღნიშნავს, არსებობის ბრძოლის გრძობამ უკარნახა რაჭველს ხელი მოეკიდა ხელოსნობისა და ვაჭრობისათვის და გადაელახა კავკასიონის ყველა მყინვარწვერი, რასაც ხელს უწყობს მისი გეოგრაფიული მდებარეობაც. სამხრეთით რაჭის გზატკეცილით ის შეერთებულია რაჭა-იმერეთთან და მთელს საქართველოსთან. ჩრდილოეთით კი ჭანჭახის ან მამისონის, კირტიშოს, ღჯამის და ნონარის გადასასვლელებით დაკავშირებულია ჩრდილო კავკასიის ნარყოფიერ და საქონლით მდიდარ ველებთან. მამაკაცები მისევენ კალატოზობას, და ხუროობას და, როგორც კარგი ხელოსნები, რაჭველები განთქმული არიან, როგორც ჩვენში, აგრეთვე ჩრდილოეთის ქვეყნებში: ბალყარეთში, ყარაჩაიში, ოსეთში და სხვ. სადაც საუშაოდ ისინი წლებით გადადიოდნენ (დვალაძე 2017: 45.) მოგვიანებით კი რაჭველები უკვე მთელი ოჯახებით მიდიოდნენ მამაპაპეული ადგილებიდან (თოთაძე 2013: 17-21). ხშირად საშოვარზე წასულთ ცოლ-შვილიც თან მიჰყავდათ, მაგრამ მშობლიურ სოფელთან კავშირს არ წყვეტდნენ: ყიდულობდნენ სავარგულებს, აშენებდნენ სახლებს და ა.შ. ზოგჯერ ჩრდილო კავკასიაში წასული ადამიანები უკან ბრუნდებოდნენ, იყო შემთხვევები, როდესაც საქართველოს სხვა სოფლებში გადასახლდებოდნენ. თ. დავლაძე აღწერს შემთხვევას, როდესაც ალაგირში გადასახლებული ბაჯიხველი ლობჟანიძეების ოჯახი, კახეთში, სოფ. გიორგეთში, რაჭველებით დასახლებული სოფელში გადაბარგდა (დვალაძე 2017: 99).

უფრო გართულდა მდგომარეობა საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ, როდესაც ადმინისტრაციული საზღვრების დადგენისას რაჭის ცალკეულ სოფლების მიწები სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქს მიაკუთვნეს. მართალია, რაჭველებს იმ ხანებში სათიბებით სარგებლობის უფლებას აძლევდნენ, მაგრამ კონფლიქტის შემდეგ ეს მიწები ადგილობრივი

მოსახლეობისათვის მიუწვდომელი გახდა.

მე-20 საუკუნის 30-იან წლებში განხორციელებული კოლექტივიზაციის შედეგად რადიკალურად შეიცვალა სამეურნეო გარემო. მეურნეობის სიმბიოზური ფორმის ტრანსფორმირება, რაც მთის ზონაში მიწათმოქმედების ხვედრითი წილის შემცირებაში და საოჯახო მეურნეობებისათვის სავარგულებისა და სათიბი მიწების შეზღუდვაში, ხოლო ბარში კერძო საქონლის ოდენობის შეზღუდვაში, მიწების კოლმეურნეობებში გაერთიანებაში და უფრო მომგებიანად მიჩნეული მეურნეობის დარგების დანერგვაში მდგომარეობდა. მთის ზონაში მანამდე კერძო საკუთრებაში მყოფი მსხვილფეხა საქონელი, საკოლმეურნეო ფერმებში გააერთიანეს. შედეგად მოხერხდა მეურნეობის ამ დარგის რენტაბელობის გაზრდა (მაგომედოვი 1968: 197-200). თუმცა შემცირდა ამ სფეროში დასაქმებულთა ოდენობა და მოტივაცია, მოიმატა მიგრაციამ. მექანიზაციის ხვედრითი წილის გაზრდის შედეგად იზღუდებოდა ყოფაში ძველი სამინათმოქმედო იარაღების გამოყენება. თითქმის მთლიანად ამოვარდა ხმარებიდან ადგილობრივი სახვნელის ტიპები. მკვიდრდებოდა ახალი სამინათმოქმედო კულტურები და ქრებოდა ძველი. კოლექტივიზაციის და მრეწველობის განვითარების პირობებში ირღვეოდა ტრადიციული ურთიერთობები. ყოველივე ეს ხდებოდა ძლიერი მიგრაციული და ურბანული პროცესების ფონზე.

სსრკ-ში საკოლმეურნეო მოძრაობა მეტად მტკივნეულად წარიმართა. მარქსისტული იდეოლოგიის ფუძემდებლური პრინციპები გულისხმობდა კომუნისტური გადატრიალების შემდეგ მიწის კერძო მესაკუთრე ღარიბი გლეხობა „მიწის მუშა გამხდარიყო“ და კოლექტიურ კოლმეურნეობაში განევრიანებულებს საერთო დოვლათის შექმნაში ქალაქის პროლეტარიატის მსგავსად მიეღო მონაწილეობა. სწორედ ამიტომ, ოქტომბრის გადატრიალების პირველ წლებში ლ. ტროცკის ინიციატივით როგორც ქალაქებში, ისე სოფლებში იქმნებოდა

„შრომითი არმიები“, რათა წარმოება მთლიანად გადასულიყო კოლექტივისტურ საფუძვლებზე და ტოტალური განზოგადება მომხდარიყო. მაგრამ სოფლად მზარდი უკმაყოფილების ტალღამ საბჭოთა ხელისუფლება აიძულა კოლექტივიზაციის საწყის ეტაპზევე წასულიყო კომპრომისზე და კოლმეურნე გლეხებს მცირეოდენი პირუტყვი და საკარმიდამო ნაკვეთები დაუტოვეს. ამგვარი დათმობა გარკვეულ შეღავათს აძლევდა ნაყოფიერ მიწებზე მცხოვრებ გლეხებს, მაგრამ ფაქტიურად არაფრის მომტანი იყო იმ რეგიონების მოსახლეობისათვის სადაც მცირე საკარმიდამო ნაკვეთზე მნიშვნელოვანი მოსავლის მოწვევა შეუძლებელი იყო (დაუშვილი 2020: 98-299).

საბჭოთა ესპერიმენტები მეტად ნეგატიურად აისახა რაჭის სასოფლო ყოფაზე; 1976 წლამდე 21 კოლმეურნეობამ მოაღწია, თუმცა ვერც ერთი მათგანი მოგებას ვერ იძლეოდა, ამიტომ მთლიანად გააუქმეს და სამ საბჭოთა მეურნეობაში (უწერის, პიპილეთის და სორის) გააერთიანეს. 1978 წელს მათ გამოეყო ლებისა და შეუბნის საბჭოთა მეურნეობები, 1982 წელს კი ლების საბჭოთა მეურნეობა ისევ უწერას შეუერთეს. იმავე ხანებში გადანყვიტეს რაჭაში ცხვრის ფარების მოშენება. არ გაითვალისწინეს, რომ ამ რეგიონს არც ცხვრის ფარების მოშენების ტრადიცია გააჩნდა და არც ზამთრის საძოვრები, ამიტომ გასაკვირი არაა, რომ ხსენებულმა ექსპერიმენტმაც კრაზი განიცადა (ფრუიძე 1986: 23-24). XX საუკუნის მეორე ნახევარში შეიცალა საკოლმეურნეო საქმიანობის ორგანიზება. კიდევ უფრო გაიზარდა კერძო მეურნის დაინტერესება, კერძოდ, შემოიღეს მიწის ნაკვეთებისა და საქონლის გაპიროვნების წესი.

საბჭოთა კავშირის კოლაფსის შემდეგ რაჭის მოსახლეობის სამეურნეო-ეკონომიკური ყოფა კიდევ უფრო მძიმე გამოწვევების წინაშე აღმოჩნდა: გაუქმდა კოლმეურნეობები, გასხვისდა საქონლის ფერმები, გაჩერდა საბჭოთა პერიოდში მოქმედი მცირე სამრეწველო ობიექტები, პრობლემები შეექმნა საირიგაციო სისტემას, დაირღვა სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები,

გახშირდა კრიმინალი, ყოფილ სამხრეთ ოსეთის ავტონომირ ოლქთან საკონტაქტო ზონა (კვაისა) ნარკოტრაფიკის ადგილად იქცა. ჩვენი მთხრობელების ცნობით რაჭაში, სადაც მიწისძვრის გამო გზა დაზიანებული იყო კვაისიდან ნარკოტიკების გადმოსატანად იყნებდნენ ცხენებსა და “კოლხოზნიკებს” (მაღალი გამავლობის საბჭოთა მანქანა) როგორც ჩვენი მთხრობლები ამბობენ სავარაუდოდ ნარკოტიკებით ვაჭრობაში ყსოაო-ს ადმინისტრაციის წარმომადგენლებიც იყვნენ ჩართული (ჯანიაშვილი 2022: 194-195) თუმცა ეკონომიკური კრიზის ფონზე ე.წ. შავი ეკონომიკაც ერთგვარ ხსნად ევლინებოდა მოსახლეობას.

კვაისამდე 12 კილომეტრია აქედან. ახლა ვეღარ ვხვდებით ერთმანეთს. ადრე გვექონდა ხშირი შეხვედრები, აქედან იქ კინოში დავდიოდით ხოლმე. ჩვენი სოფლიდან სკოლაში ფეხით დადიოდნენ ხოლმე. საშუალო სკოლა იყო კიროვში, ქართულად იყო სწავლება. მასწავლებლები აქედან დადიოდნენ. არეულობა რომ მოხდა ჩვენ მაქედან ვსარგებლობდით პროდუქტით. მოჰქონდათ საზღვრამდე პროდუქტი და მერე ჩვენ გადმოგვექონდა. ფულზე ვყიდულობდით, ჩვენი ფული მიდიოდა იქ. კუპონობაც იყო და მანეთებსაც იღებდნენ. იქ უფრო იაფობა იყო ვიდრე აქეთ. სიძე იყო გადმოსული, პერევეში ცხოვრობს, ამოსული იყო სალოცავში ცხვარი დაკლა და იმან თქვა, რომ პასპორტი მაქვს და გადავდივარო და ყველაფერი იქით არის იაფიო.

საბჭოთა საკოლმეურნეო სისტემის გაუქმების შემდეგ მოსახლეობას სარგებლობაში გადაეცა მიწის ნაკვეთები. თუმცა იმთავითვე იჩინა თავი უამრავმა პრობლემამ. კომუნის-ტებისდროინდელი მექნიზაცია თანდათანობით მოძველდა; მანქანა-ტრაქტორები მწყობრიდან გამოვიდა. გაუქმდა საირიგაციო სისტემები; სოფლად მიწების მნიშვნელოვანი წილის დამუშავება მიმდინარეობს მცირე სასოფლო ტექნიკის

საშუალებით; თანდათანობით შემცირდა აგრონომების რიცხვი, განყდა სოფლის მოსახლეობის კავშირი თანამედროვე სამეცნიერო-კვლევით დანესებულებებთან; აგროსექტორში დასაქმებული ადამიანები ძირითადად კონსულტაციებს იღებენ მუნიციპალურ ცენტრებში არსებულ სოფლის მეურნეობის სერვისცენტრებში, სადაც დასაქმებული პერსონალის კომპეტენცია აგრარული მეცნიერების სფეროში ყოველთვის არაა სათანადო დონეზე. ქვეყნის აგროსექტორისათვის საერთო პრობლემებს ისიც ემატება, რომ საოკუპაციო ზონის მიმდებარე თითქმის ყველა სოფელს ოკუპანტებმა ჩამოართვეს ტრადიციულად მათ სარგებლობაში არსებული სავარგულები, რამაც მნიშვნელოვნად შეამცირა სოფლის მოსახლეობისათვის აუცილებელი მიწის ფონდი, ამასთანავე, მეტად გართულდა სასოფლო პროდუქციის გასაღება (ჯანიაშვილი 2022: 200).

1990-იან წლების ქართულ-ოსური დაპირისპირება ამ რეგიონსაც შეეხეო. მინიმუმადე დავიდა ნათესაური კავშირები, საქორწინო ურთერთობები, ერთიანი რელიგიური რიტუალები, სამეურნეო-ეკონომიკური კონტაქტები. სამაგიეროდ, როგორც ითქვა, გააქტიურდა უკონტროლო ტვირთბრუნვა და ნარკოტრაფიკი.

ნარკომანები მთელი საქართველოდან მოედინებოდნენ. აქ იყო, როგორ გითხრათ, დასახლებასავით მაგათი, ღამის გათენება რომ უნდოდათ შედიოდნენ ცარიელ სახლებში შედიოდნენ, იპარავდნენ ჭურჭელს, რასაც ნამალში გაცვლიდნენ ყველაფერს იპარავდნენ. იყო ასეთი პერიოდიც. მანდ უკვე ხელისუფლება მაგ დროს არ იყო, ჯგუფები დადიოდნენ, შეიარაღებულები, ჯგუფის მეთაურებს აქ ჰქონდათ საყრდენი, აქაურებს ენდობოდნენ და ვაჭრობასაც ხელმძღვანელობდნენ და ოსები იყვნენ თუ ჩეჩნები ჩართული ზუსტად ვერ გეტყვით. მაგათ თავიანთი პოლიცია ჰყავდათ, რომ გადადიოდნენ, თუ დაიჭერდნენ ფულს წაართმევდნენ. იმ ოჯახებთან ვინც

მაგას ჰყვიდა ხომ იცოდნენ და თუ იმ ოჯახთან ახლოს გაივლიდი იმნუთში დაგაპატიმრებდნენ. თვითონაც იყვნენ მომხმარებლები. იყო შემთხვევა აქაური ორი ბიჭი გადავიდა იქით წამლის საყიდლად, რა თქმა უნდა ნაცნობები და ახლობლები ჰყავდათ, აიღეს წამალი და რომ მოდიოდნენ უკან ვერ მოითმინეს და გაიკეთეს, ოღონდ იქ ვინც ახლდათ ოსის ბიჭი იყო, არ ვიცი პირველად გაიკეთა თუ რა იყო მოკვდა. გაიკეთა და რალაც ნახევარ საათში მოკვდა, მაშინ ტრანსპორტი არ იყო ფეხით მოდიოდნენ, გამოსავლელი ჰქონდათ 12 კილომეტრი და ეს ორნი ჩვენი სოფლები მოდიან აქეთ, ის რომ მოკვდა დაენივნენ ოსები და სასიკვდილოდ სცემეს ეს ორნი, ერთი მოკვდა და მეორე მკვდარი ეგონათ და ხევში გადააგდეს. წამოვიდა ნელ—ნელა და ბობღვით მოაღწია აქემდე. გადარჩა და დღესაც ცხოვრობს აქ (სოფ ირი. გივი გაგნიძე).

ზემო რაჭის მოსახლეობას საქართველოს კანონმდებლობით გათავალისწინებული შეღავათები აქვს, რაც საოკუპაციო ზოლთან მეზობლობითა და მალაღმთიანობის სტატუსით არის განპირობებული. შედარებით მაღალი პენსია, კომუნალური გადასახადების სუბსიდირება და ა.შ. სავლემასალის მიხედვით ძალიან ბევრი დასახლებული პუნქტი სარგებლობს „მთის კანონის“ მიხედვით დანესებული შეღავათებით, პენსიაზე ემატებათ 40 ლარი, ელექტროენერჯიის გადასახადი განახევრებული აქვთ, ბუნებრივი გაზი ყოველწლიურად 200 ლარით სუბსიდირდება, საოკუპაციო ზონის მიმდებარედ მცხოვრებ სტუდენტებს სახელმწიფო უფინანსებს სწავლის საფასურს. ცალკეულმა ადამიანებმა უცხოური დახმარებაც მიიღეს სახელმწიფო შემწეობები, პენსია და საცხოვრებლად აქედან წასული ახლობლების მიერ გამოგზავნილი სახსრები მოსახლეობის შემოსავლის მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს (smr.gov).

სახელმწიფო ცდილობს ხელი შეუწყოს საოჯახო მეურნეობების გაძლერებას, შემოდის ახალი პროგრამები, უწყობენ ხელს ქათმის ფერმების მონყობას, ფუტკრის მოშენებას და ა.შ. „საპარტნიორო ფონდმა“ რაჭაში, სოფელ ღარში, გახსნა ხორცპროდუქტების გადამამუშავებელი საწარმო. ფონდმა მთის ღორის გადარჩენის პროექტი ესპანელ პარტნიორებთან DERAZA IBERICO ერთად დაიწყო და 2017 წელს რაჭაში ქართული ჯიშის ღორების ფერმა გააკეთა. ფონდის ვებგვერდის მიხედვით, პროექტის საინვესტიციო მოცულობა 12 მილიონი დოლარია და ქართული უნიკალური მთის ღორისგან პირველად საქართველოში ხორცპროდუქტების გადამამუშავებელი ულტრათანამედროვე საწარმო შექმნა და ჰამონის წარმოება დაიწყო. ესპანური კომპანია, რომელიც ამ პროექტშია ჩართული სპეციალური შავი ფერის ღორის ჯიშისგან ჰამონს ამზადებს. ჰამონი ამ, იბერიკოს ჯიშისგან დამზადებულ ღორს ეწოდება და მსოფლიოში ცნობილი პროდუქტია. მათ საქართველოში მოიძიეს ადგილობრივი ჯიშები და აღმოაჩინეს რომ ე.წ. მთის ღორი ახლოსაა ესპანურ იბერიკოსთან (ლიბერალი 2018). თუმცა ადგილობრივი მოსახლეობა უკმაყოფილოა, ამბობენ, რომ ადგილობრივი კადრები ამ საწარმოში ნაკლებადაა დასაქმებული და არც ჰამონის წარმოების ძირითადი პრინციპია დაცული.

ესპანელებმა რომ გააკეთეს ფერმა სოფელ ღარში, ღარელი არავინ არ მუშაობს იქ. აქაურებისაგან ერთი ღებელი კაცი მუშაობს. ისე, მუშები ქართველები არიან, ღორებს ზრდიან, აქაური, ადგილობრივი ჯიშის ღორს ზრდიან. 500-მადე ღორი ჰყავთ. ადრე ვმუშაობდი მე მანდ, ხელფასს არ იძლეოდნენ, ასალები დამრჩა. მეუბნებიან მოდიო. მარცვლით ზრდიან, ხელოვნურად (სოფ. ღარი, ბესო მაისურაძე).

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ სოციალურ-ეკონომიკური სიტუაციის რადიკალური ცვლილება ყოველთვის თავისებურად აისახებოდა მთის მოსახლეობაზე. რ. თოფჩიშვილმა დაადგინა, რომ XIX საუკუნეში კაპიტალიზმზე

გადასვლასთან ერთად შეიცვალა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა მიგრაციის ფორმა. თუ მანამდე ბარში გადასახლებას ძირითადად ინდივიდუალური ხასიათი ჰქონდა, ამიერიდან მთის მოსახლეობა ჯგუფებად მიდიოდა მთისწინეთსა და ბარში (თოფჩიშვილი 2021: 126-127). მიგრაციის ამგვარი მასობრიობა XIX საუკუნიდან ტიპური გახდა ზემო რაჭისათვისაც. XX საუკუნის ბოლოს მომხდარმა რადიკალურმა სოციალ-ეკონომიკურმა ტრანსფორმაციამ კიდევ უფრო შეუქცევადი გახადა ეს ტენდენცია. ამრიგად ზემო რაჭის სოფლების უმეტესობა მოსახლეობისაგან თითქმის დაცლილია. ჩრდილო კავკასიასთან და ყოფილი სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქთან ყოველგვარი და მათ შორის სამეურნეო-ეკონომიკური ურთიერთობის შეწყდა, სამრეწველო ობიექტების გაჩერებულია, ტრადიციული მეურნეობის დარგები ნაკლებადმიმზიდველი და არაუფექტურია, მათი თანამედროვე დონეზე განვითარება ან ახალი სამეურნეო მიმართულებების განვითარება კი ფერხდება ადამიანური რესურსისა და სათანადო ცოდნის არარსებობის გამო. ეს ყოველივე კიდევ უფრო ძნელადგამოსასწორებელს ხდის დემოგრაფიულ კრიზისს და მძიმე პერსპექტივას უსახავს ამ კუთხის განვითარებას.

გამოყენებული ლიტერატურა

- ანონიმი ავტორი 1930** – Анонимный автор «Вероисповедание, суеверия, обряды, правление, обычай и нравы осетин». Газ. «Тиф-лиские ведомости» 1930 г., №84, Письмо VI
- ბაგრატიონი 1973** – ბატონიშვილი ვ. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა ქართლის ცხოვრება ტ. IV თბ. 1973
- ბერაძე 1983** – ბერაძე. თ., რაჭა, თბ. 1983
- ბრეგვაძე 1969** – ბრეგვაძე ნ., მთის მინათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში (მემინდვრეობა რაჭა-ლეჩხუმის ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით), თბ. 1969

- გიულდენშტედტი 1962** – ი., გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში ტ. I თბ 1962
- გიულდენშტედტი 1964** – ი., გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში ტ. II თბ 1964
- დვალაძე 2017** – დვალაძე ტ. სოფელი ბაჯიხევი. წარსული. ანმყო და მომავალი, თბ. 2017
- დაუშვილი 2020** – კოლმეურნეობა საქართველოში, წიგნი I, თბ., 2020
- თოთაძე 2013** – თოთაძე ა. რაჭა-ლეჩხუმისა და ქვემო სვანეთის მოსახლეობა, თბ. 2013
- თოფჩიშვილი 2021** – Роланд А. Топчишвили, Культурно-исторические вопросы миграции горского населения Восточной Грузии (на примере Пшави и Хевсурети) Тбилиси, 2021
- ინტერნეტნიუსი 2021** – ინტერპრესნიუსი, საქართველოს საზღვრის მართვის სტრატეგიაში“ ცვლილებები შევიდა (26 აპრილი, 2012) /ინტერნეტვერსია დამონმებულია 11.08.2022 /<http://www.humanrights.ge/index.php?a=main&pid=14813&lang=geo>
<https://library.fes.de/pdf-files/bueros/georgien/19070.pdf>
- ლიბერალი 2018** – საპარტნიორო ფონდი“ მთის ღორის გადარჩენის პროექტით რაჭაში ხორცპროდუქტების საწარმოს აშენებს „ლიბერალი“ /ინტერნეტ ვერსია შემონმებულია 16.08.2022/
<http://liberali.ge/articles/view/34463/salome.ge>
- ლოლაძე 2021** - Loladze, N. *Migratory Movements of Georgia's Greek Community*. Berlin: Peter Lang Verlag, 2021
- მაგომედოვი 1968** – Магомедов А., Культура и быт осетинского народа, Орджоникидзе, 1968
- მაკალათია 1987** – მაკალათია ს., მთის რაჭა. თბ. 1987 (1930)
- მეტრეველი 2013** – მეტრეველი რ., რაჭა: შტრიხები წარსულიდან თბ. 2013
- რეხვიაშვილი 1964** – რეხვიაშვილი ნ. ქართული ხალხური მეტალურგია რკინა-მჭედლობა, თბ. 1964

რუხბე 2021 – რუხაძე ვ. ცოცხალი ისტორიები, რაჭა-ლეჩხუმი, თბ. 2021

smr.gov – გამყოფ ხაზთან მცხოვრებ მოსახლეობას ზამთრის პერიოდში გათბობის უზრუნველყოფის მიზნით, ფინანსური დახმარება გაენევა და სტუდენტების 2021-2022 სასწავლო წლის დაფინანსება გაგრძელდება /ინტერნეტ ვერსია/ <https://smr.gov.ge/ge/news/read/217>

ფრუიძე – 1986 – ფრუიძე ლ. რაჭა ეთნოგრაფის თვალთ, თბ., 1986

ფრუიძე 1974 – ფრუიძე ლ. მევენახეობა და მეღვინეობა სა ქართველოში ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით , წიგნი პირველი, რაჭა, თბ. 1974

გარდაფხაძე-ქიქოძე 1975 – გარდაფხაძე-ქიქოძე ფ. ქართული ხალხური დღეობები (რაჭა-ლეჩხუმი. თბ. 1975)

ჩიტაია 1997 – გ. ჩიტაია, რაჭული სახვნელი, თხზ. ტ. I, თბ. 1997

ხოშტარია და სხვ 2021 – თ. ხოშტარია, ნ. ზუბაშვილი, ნ. მჭავანაძე, ე. მეტრეველი, გ. ბილანიშვილი, ქ. ემუხვარი, რუსეთის მიმართ საქართველოში არსებული დამოკიდებულება და აღქმა, ფრიდრიხ ებერტის ფონდი 2021, საქართველოს სტრატეგიისა და საერთაშორისო ურთიერთობების კვლევის ფონდი 2021

ჯანიაშვილი 2020 – ჯანიაშვილი ლ, რუსული საოკუპაციო პოლიტიკა და ქართულ-ოსური ურთიერთობები შიდა ქართლში. ქრონოსი, 1, 2020

ჯანიაშვილი 2022 – ლ, ჯანიაშვილი, ეკონომიკური ექსპანსია: 2008 წლის რუსულ-ქართული ომი და სამეურნეო ყოფის ტრანსფორმაცია, წიგნში ბორდერიზაცია და ქართულ-ოსური ურთიერთობები ოკუპირებულ რეგიონში (ნ. ჯალაბაძე, ნ. ლოლაძე, ლ. ჯანიაშვილი), თბ. 2022

Lavrenti Janiashvili

Past and Present Agricultural Life of the Border Region (Mountain Racha)

Until the 1930s (before collectivization), a primitive way of farming and cattle breeding prevailed in the mountainous Racha. Difficult living conditions and the scarcity of agricultural resources inclined the population to handicrafts and labor migration. In the socialist period, certain changes took place: as a result of an increase in the share of mechanization, local tools of labor were completely out of use; At those times, new agricultural cultures were established and old ones disappeared; In the conditions of collectivization and industrial development, traditional relations were broken; All this happened against the backdrop of strong migration and urban processes.

After the collapse of the Soviet Union, the former Soviet republics, including Georgia, faced a fundamentally changed reality. The country turned out to be unprepared for complex socio-economic processes and the restoration of independence. The critical situation has arisen in almost all spheres of life. This affected the life of the population of Zemo Racha especially sharply. As a result, most of the villages were almost deserted. The complete shutdown of communications with neighbors along the border, the disruption of traditional economic ties, termination of previously operating small businesses, the difficult demographic situation, etc., creates an unfavorable economic perspective for Mountain Racha.